

ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА ФОРТЕЦІ КЕРЧ

2002 року рішенням Верховної Ради АР Крим нерухоме майно військових частин, що раніше розташовувалися на мисі Ак-Бурун і ліквідувалися, було передане Міністерству культури АРК. Перед Керченським заповідником були поставлені завдання по збереженню історичного пам'ятки, його вивченню й музеєфікації.

Починаючи роботу, ми зіштовхнулися майже з повною відсутністю на місці відомостей про цей історичний об'єкт. Одна із семи першокласних фортець Росії ХІХ ст., друга за значенням після Кронштадта, приморська фортеця була безвісна.

З 2003 р. співробітниками Заповідника по фрагментах збирається історія будівництва фортеці, вивчається її колишній вигляд, ведеться пошук креслеників і планів, відновлюються відомості про події й людей, що зводили фортецю. Пропонована стаття знайомить із початковим етапом будівництва фортеці.

«Керченська фортеця лежить під 45° 14' північної широти й 54° 9' східної довготи, на Керченській протоці, у Криму, у Таврійській губернії, на чотири версти до півдня від торгового міста Керч, на мисах Павловському й Ак-Бурунському... місцевість особливими історичними спогадами не примітна». Так починається формуляр Керченської фортеці, складений до 1 січня 1878 року [1].

Дозволимо собі не погодитися з укладачами формуляра. Мис Ак-Бурун з давніх-давен використовується людьми як місце можливої переправи через протоку [2]. Вивчення давньої історії мису розпочав засновник Керченського музею старожитностей Поль Дюбрюкс. Сліди стін і веж, що спостерігалися ним на місцевості, він ототожнив із залишками одного з міст Боспорського царства — Нимфей [3]. Один з перших директорів Керченського музею старожитностей О. Ю. Люценко описав Ак-Бурунські поховання, розкриті при будівництві фортеці. Знахідки з курганів Ак-Бурунського некрополя більш ніж століття вивчаються, зберігаються й експонуються в Санкт-Петербурзькому Ермітажі. Археологи відзначають на мисі сліди трьох поселень, що існували за часів грецької

колонізації Боспору [4; 5]. Датування поселень досить приблизна: науковці справедливо звертають увагу, що Ак-Бурун в археологічному плані недостатньо досліджений [6]. Вивчення історії будівництва фортеці, зведеної на мисі Ак-Бурун у третій чверті XIX ст., дозволило трохи розширити джерела інформації про давнє минуле цієї «історично непримітної» місцевості [7].

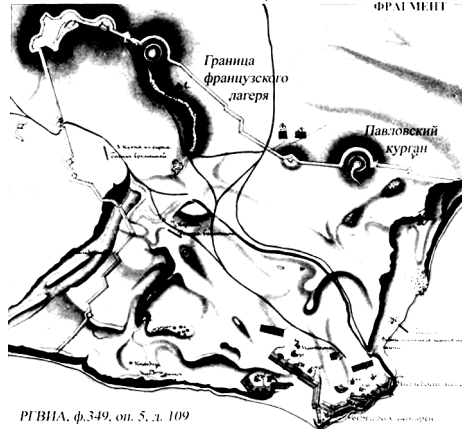
Недостатність археологічних досліджень на мисі є наслідком його півторавікової військової служби. З 1854 р. й до початку XXI ст. тут безупинно розміщалися військові підрозділи. Більше того, для військових цілей територію стали використовувати ще раніше: з червня 1771 р. Тоді на березі, навпроти звуженої піщаними обмілинами частини протоки, була встановлена перша в Криму російська берегова батарея, згодом названа Павловською [8]. Батарея прослужила до початку XIX ст. й була захаращена, оскільки оборону морських границь у той час із успіхом здійснював Чорноморський флот.

Причиною будівництва фортеці на мисі Ак-Бурун і на Павловській позиції стала Кримська війна, точніше підсумки цієї війни. Відомо, що, готуючись із осені 1853 р. до можливого нападу ворога, Керч-Єнікальську протоку перегороджують затопленими судами й підводними мінами, а колишню Павловську батарею 1854 р. знову озброюють. Не дивлячись на вжиті заходи, у травні 1855 р. Керч була зайнята союзними військами, які, оцінивши вигідність Павловській позиції, засновують тут свій укріплений табір [9]. Інформацію про табір маємо завдяки збереженому в архівах інженерного департаменту плану Павловській позиції, складеному 1857 р. [10].

Як видно на плані, основою укріплень для табору на півночі стала гряда височин і насипу курганів давнього некрополя, перетворених французами на артилерійські батареї. Вершини курганів 1855 р. були зриті, на них затягли пушки, а для захисту від штурму поперед батареї викопали рів. Цей факт зафіксований у звіті директора Керченського музею старожитностей О. Ю. Люценка, який 1858 р. досліджував поховання, виявлене в цьому кургані [11].

Траншеї, що з'єднали артилерійські батареї, замкнули периметр табору, оточивши територію площею в кілька десятків гектарів. Беріг моря був тилом

Генеральный план Павловской позиции с показанием построек береговой батареи № 1857 года.

РГВИА, ф.349, оп. 5, л. 109

Генеральный план Павловской позиции с означением построек, зведенных 1857 г.

табору, звідси, з боку моря, у випадку облоги російськими військами, французи очікували одержати допомогу, не побоюючись російського флоту, знаючи, що він уже не існує. На краї Ак-Буруна, теж на вершині давнього кургану, була обладнана окрема батарея, захищена ровом. Її завданням, очевидно, була оборона позиції, з якої можна обстрілювати берегову частину табору.

На території табору союзні війська встановили дерев'яні бараки для розміщення військ, а причал Павловської батареї подовжили, і використали для вивантаження знарядь і запасів. Недалеко від причалу вони встановили апарат, призначений для опріснення морської води. Безсумнівно, нестача питної води у цій місцевості їм була відома заздалегідь. На плані табору відзначені й місця двох цвинтарів. Імовірно, тут знайшли спокій кілька солдатів союзних військ. Після відходу ворожих військ з Керчі, у червні 1856 р., табір був залишений ними у напівзруйнованому виді.

18 квітня 1856 р., практично відразу по укладенні мирного договору, «Найвище затвердженим Комітетом зі укріплення берегів Чорного й Азовського морів» запропоновано відрядити у Керч для виробництва зйомки місцевості й складання проекту укріплень інженерного офіцера. Виконання припису затримав тривалий вивід союзних військ з Керчі. Тільки у липні інженерна команда у складі 250 чоловік, у тому числі п'яти офіцерів, прибула в зруйноване місто. У жовтні 1856 р. Олександр II зажадав доповідь «щодо міркувань по загородженню входу в Керч-Єнікальську протоку». Великий князь Микола Миколайович, з 1856 р. генерал-інспектор з інженерної частини, доповів государеві, що з 8 серпня у Керчі працює польовий інженер полковник Фолькмут, який до 6 вересня закінчив зйомку місцевості й приступився до інших вишукувань і складання проекту укріплень [12].

Восени 1856 р. оголошена Найвища воля про зведення укріплень у Керчі. Рішення приймалося з можливою потаємністю. Про це свідчить лист Новоросійського й Бессарабського губернатора графа О. Г. Строганова, який просив інструкцій з відчуження земель під укріплення. Він пише військовому міністрові: «згадані укріплення будуються, скільки мені відомо, з великою поспішністю, і що від 25 листопада 1856 року за № 701 Ваше Високопревосходительство у досить секретному приписанні, мали ласку оголосити мені Найвищу волю про спорудження укріплень» [13]. Генералітет і дипломати не були впевнені, що спроба будівництва фортеці не стане приводом для чергового вторгнення у російські води. Відкрито йдеться лише про деякі зміцнення старих позицій.

Але Олександр II з самого початку зважився на будівництво в протоці міцної фортеці. Це розкривається його ставленням до першого проекту укріплень, що запропонував у грудні 1856 р. військовий інженер генерал-майор Костянтин Петрович фон Кауфман (1818–1882), згодом перший генерал-губернатор Туркестану (1867–1882 рр.), відомий російський військовий і політичний діяч [14].

Наприкінці жовтня 1856 р. відбулася нарада Державного комітету, у якому обговорювали записку генерал-ад'ютанта князя М. Д. Горчакова про деякі обмеженості в південних границях Росії. Було вирішено, зокрема, прийняти всі можливі міри до фортифікаційного зміцнення Керченської протоки. Запропоновано було зміцнити Єнікале, зі сходу перегородити протоку, а вільну частину фарватеру перепинити мінами. Відзначимо, що Комітетом передбачалося підсилити єнікальську позицію. Для ухвалення рішення на південь відряджається начальник штабу генерал-інспектора з інженерної частини. «Найближче міркування всього, що відноситься до влаштування укріплень..., Комітет знаходить найзручнішим доручити від'їжджаючому туди генерал-майорові Кауфману» [15].

У середині грудня 1856 р. К. П. фон Кауфман прибув у Керч. Маючи значні повноваження, він зробив низку розпоряджень. Зокрема, доручив Керч-Єнікальському градоначальнику полковнику Антоновичу придбати переносні бараки, залишені англійцями, і перевезти лісоматеріали, заготовлені перед війною, із села Ілез до Євпаторії, і далі морем у Керч. На ці роботи й для заготівлі каменю градоначальнику було передано 25 тис. рублів. На літо наступного, 1857 р., планується фінансувати будівництво укріплень у розмірі 295 391 руб.

Кауфман розпорядився також: про доставку в Керч матеріалів, що залишилися від укріплень устя Дону; про підряд потрібного числа майстрових із внутрішніх губерній Росії й про прибуття до 1 квітня 1857 р. до тисячі чоловік вільних робітників; про підготовку морського транспорту Керченським адміралтейством — 4 канонерські човни і 3 азовські баркаси; про призначення на будівництво дрібносидячого пароплава, із судів, що належать Російському товариству пароплавства й торгівлі; про «поновлення механічного закладу від Луганського заводу близь Керчі».

Полковник Фолькмут восени 1856 р. вмер, його змінив інженер-капітан Починський, який продовжив складання проекту. А наприкінці грудня керівництво справами зі зміцнення протоки генерал-майор Кауфман запропонував доручити інженер-полковнику Нату, поклавши на нього й закінчення проекту укріплень [16]. Полковник Антон Антонович Нат (1817–1876) добре знав ситуацію з оборони протоки, тому що саме він 1854 р. керував роботами зі спорудження двох тимчасових батарей на мисах Павловському й Ак-Бурун [17]. 1856 р. він склався у розпорядженні Наказного отамана Чорноморського козачого війська, і військовий міністр генерал-ад'ютант В. М. Сухозанет на початку січня 1857 р. наказує «полковнику Нату відправитися негайно в Керч» [18]. Загальне спостереження за ходом робіт військовий міністр поклав на генерал-майора Г. І. Філіпсона, місцевого начальника Чорноморського краю, наказно-го отамана Чорноморського козачого війська.

Первісний проект укріплень, до підготовки якого мали відношення, як слід бачити зі згаданих документів, інженери полковник Фолькмут, капітан По-

чинський і полковник А. А. Нат, — був відомий як «проект Кауфмана» [19]. Проектом пропонувалося будувати укріплення на Павловській позиції, а не в Єнікале, як передбачалося Державним комітетом. Про це ми довідуємося від полковника Карташевського, котрий супроводжував генерала Кауфмана в його поїзді. Він доповідає в ДАУ 29 грудня 1856 р.: «Генерал-майор Кауфман вирішив улаштувати укріплення там, де перебувала Павловська батарея, користуючись для оборони з тилу верками, зведеними союзними військами. З наведенням цього генерал-майор Кауфман пропонує озброїти укріплення 41 гарматами і призначити у запас 18 гармат ...Для розміщення команди буде потрібно влаштувати землянки й намети, будуть потрібні артилерійська майстерня й лаборатористи» [20]. Проект передбачав і перегороджування протоки кам'яною греблею й пальовими підводними загородженнями.

Проект був Найвище схвалений 7 лютого 1857 р. [21]. Олександр II у цілому затвердив план укріплень Павловської позиції, але звелів додатково побудувати форти у протоці: один на краю Тузли (на 80 гармат), інший на «рифі від мису Ак-Бурун на 40 або 50 гармат» [22]. Значне посилення укріплень, запропоноване Олександром II, розкриває його особисте ставлення до проблеми захисту протоки. Олександр завжди бажав побудувати в протоці потужну фортецю, «новий Кронштадт», яка надійно захищатиме внутрішнє для Росії Азовське море.

Через малонаселеність краю будівництво фортеці 1857 р. почали 2-га й 14-та військово-робочі роти. Відомо, що 14-та рота під командуванням поручика Макеєва прибула із Севастополя у травні 1857 р., а 2-га рота була сформована з колишнього військового поселення. Частина військових робітників (30 чоловік) були одруженими. Вони «улаштували власні тісні житла, у яких і проживають зі своїми сім'ями, перетерплюючи різні незручності» [23]. Слобідка, що утворилася поблизу споруджуваних укріплень, розросталася із прибуттям на будівництво вільних людей.

Можливість одержати вигідний контракт залучила на будівництво заповзятливих. Першим купцем, що уклав великий контракт на будівництво укріплень, був Пейсах Осипович Бігун. Восени 1857 р. він підписується під документом, що доносить до нас відомості про організацію, матеріали, строках і вартості робіт: «Перекопський першої гільдії купець Пейсах Осипович Бігун зобов'язується побудувати вісім казарм $25 \frac{4}{7}$ на $6 \frac{5}{7}$ сажні, з висотою від фундаменту під п'яти склепінь 6 футів і кухню довжиною $7 \frac{4}{7}$ на $6 \frac{4}{7}$ сажні із власних матеріалів, припасів і робочих людей за суму 16 440 рублів сріблом за кожен казарму, або вісім за 131 920 рублів. Фундамент від одного до півтора аршина, стіни зміцнені середні шириною п'ять футів, зовнішні — шість футів і висотою у п'ять футів з Багеровського каменю. Щоківні стіни — однією шириною три фути, висотою від $17 \frac{1}{5}$ до $27/10$ фута, іншу — шириною 4 фути й височи-

ною 17/7 фути також з Аджімушкайського й Багеровського каменю. Нижнє склепіння із Чурбаського каменю й верхнє склепіння з Багеровського... витеса-ти карниз і укласти на стіни. Камінь ділений з околишніх каменоломень, правильної форми, розмірів переважно наступних: довжина один аршин, ширина й товщина п'ять вершків, білого кольору, без прошарків, плям і жил, по можливості щільний і не ніздрюватий. Вапно з дікарного каменю, добре випалене й просіяне у порошок, яке б з належною кількістю піску піднімало б від 9 до 10 цеглин через 12 годин. Пісок чистий, зернистий, без домішки глини. Вода прісна й чиста. До заготівлі матеріалів я, Бігун, зобов'язуюся приступитися через 15 днів від цього. І до будівлі казарм із кухнями майбутнього 1858 року, у наступний термін: до першої казарми з кухнею 15 березня, до другої казарми з кухнею 15 квітня, до третьої казарми з кухнею 15 травня, до четвертої казарми з кухнею 15 червня, до п'ятої казарми з кухнею 15 липня. А інші три казарми з кухнями — 1859 року, у наступний термін: до шостої казарми з кухнею 15 квітня, до сьомої казарми з кухнею з 15 травня, до восьмої казарми з кухнею з 15 червня. Кожну з них закінчити протягом трьох місяців, так, аби всі будівлі закінчити 15 вересня 1859 року» [24].

1857 р. із призначених робіт на місці Павловської батареї «начорно» насипають берегові батареї. Побудовані були й два тимчасових бараки на 100 робітників. Споруджується поворотна платформа під трипудову берегову гармату. Будуються тимчасові приміщення для кузні й канцелярії. Під кінець року поруч із батареями були зведені дві перші казематировані казарми й порохові льохи, що збереглися до наших днів.

Одночасно з будівництвом на березі, почалися й роботи з перегороджування протоки «кам'яним накидом». З початку робіт з перегороджування протоки камінь видобували поблизу Нового Карантину. Відомо, що для цього було влаштовано дві пристані. У протоці, починаючи від краю коси Тузли в напрямку до мису Павловського, до кінця 1857 р. «викинуто» 264 кубічні сажні каменю, і загородження цього року простягнулося на 95 сажнів.

16 жовтня 1857 р. будівництво відвідує 26-річний генерал-інспектор з інженерної частини великий князь Микола Миколайович. До 1891 р. він буде номінальним главою військових інженерів Російської імперії.

Проект, запропонований К. П. фон Кауфманом, міг бути здійснений 1859 р. Але в ході будівництва в проект фортеці вносилися зміни й доповнення. Наприклад, майже через рік після затвердження первісного проекту, 17 січня 1858 р. будівельник укріплень інженер-полковник А. А. Нат доповідає в Інженерний департамент: «Через триваючі морози роботи не виконуються. Проект Павловських укріплень закінчений і вчора відправлений». А в рапорті від 21 лютого він просить: «У випадку зміни в проекті розміщення будинків у головному форту необхідно нині ж ушанувати мене про те приписанням» [25].

Навесні 1858 р. Державна рада, обмежена повоєнним дефіцитом бюджету, змушена була відмовитися від зміцнення сухопутних кордонів Росії. Але приклад минулої війни, у якій флот супротивника зіграв вирішальну роль, за свідченням сучасника, «з'являючись нерозмірно швидко в різних місцях», ставив перед необхідністю виділення коштів на будівництво Керченських укріплень і посилення Кронштадта. Для цих двох пунктів оборони призначили півтора мільйони рублів на рік, і постановою Держради обмовлялося, аби головна частина цієї суми була використана на зміцнення Керченської протоки [26]. Держрада зажадала, щоб «всі будівлі зводилися з можливим заощадженням витрат, без найменшого прагнення до розкоші або франтівства, і щоб укріплення вимагали як можна менше гарнізону для їхнього захисту» [27].

Через морози 1858 р. роботу почали тільки з 3 лютого: продовжили насипку землі до другої казематованої казарми, в якій зимувала друга рота. Але 7 лютого грабарства довелося знову припинити: похолодало до 15 градусів. Виправлялися ті, що були, і виготовлялися нові кружала — дерев'яна опалубка для кладки склепінь, «аби підрядник не зустрів зупинки в роботах при виведенні одночасно двох казарм» [28]. Приступилися до трасування головного форту. Тут почав з 5 березня роботи підрядник, що узявся цього року за будівництво 5 казарм і кухонь. Наприкінці лютого були «улаштовані три творильні ями й зачине вапно». На початку березня «просто-робочими нижніми чинами ...з найнятими вільними робітниками завершувалося розпланування місця під казарму № 4». Кладка першої казарми форту була закінчена в липні, і восени в ній оселили солдатів. Улітку 1858 р. приступилися до будівництва шосе від фортеці до міста.

Навесні, після очищення протоки від льоду, була оглянута лінія загородження, зроблена торік. Будівельник укріплень відзначає в рапорті, що кам'яна гряда «трохи осіла, але не нижче поверхні води» [29]. Після Великодня (його святкували з 20 по 29 березня) продовжили накидування каменю, і до кінця місяця баржа зробила 10 рейсів, беручи на борт по 15 кубічних сажнів каменю. Для робіт у протоці використали залізну баржу, канонерський човен, чотири перевантажувальні баркаси й дві легкі козачі човни. Навантаження вели вночі, а вдень, за допомогою баркасів («у ста сажнях по канату ходять баркаси»), баржу розвантажували в протоці. Бура, що розігралася в серпні 1858 р., прорвала піщані острови, включені в лінію загородження, і розкидала верхні камені. Це затримало роботи, змусивши зашпаровувати прориви. Роботи в протоці були припинені в листопаді «через морози, що наступили». Усього 1858 р. «викинули» 1536 кубічних сажнів дикарного каменю, подовживши загородження на 615 сажнів [30].

Пристань Павловської батареї взимку була ушкоджена напором льоду. Будівельник фортеці в одному з рапортів доносить, що в частині причалу, «побу-

дованої ворогом під час минулої війни, багато паль і розкосин зрізано». У безрезні причал ремонтують і готують до прийому важких вантажів. У квітні 1858 р. очікували прибуття першої партії озброєння. Але відбувається затримка, яка, можливо, пов'язана з підготовкою у Новочеркаську невеликого пароплава «Підприємство», призначеного для роботи в протоці. Ймовірно, за його допомогою наприкінці липня з Ростова була наведена перша баржа з озброєнням [31].

15 серпня 1858 р. будівельник фортеці А. А. Нат доповідає: «На пристані Павловської батареї встановлений кран для вивантаження гармат, по теперішній час вивантажено 60 гармат, інші 38, у тому числі 2 бомбичних, перебувають на баржі». 2-го вересня він рапортує: «Вивантаження гармат зроблене успішно. ...Тепер невелика площадка в пристані зовсім завалена різними складами. ...Підняти нагору гармати, особливо великогакові, як бомбичні (430 пудів) і 36-фунтові довгі гармати (до 300 пудів), не виявляється можливим без особливого пристрою, і тому приступлено до пристрою по спадистості гори рейкового шляху й паль, а нагорі шпилья для підйому всіх ваг» [32]. Кількість доставлених гармат уже значно перевищувала їхнє число, передбачене «проектом Кауфмана». У склад отриманого 1858 р. озброєння входило 12 трипудових «бомбичних» гармат, 41 довгий єдиноріг (пудові й півпудові), 3 довгих 36-фунтових і 8 довгих 24-фунтових гармат. Доставлені були й корабельні 36-фунтові карронади. Після загибелі Чорноморського флоту корабельні знаряддя, що були в запасі, використали для озброєння берегових укріплень. Знаряддя були успішно вивантажені, підняті на берег Павловської позиції й, можливо, були встановлені на сім підготовлених батарей [33]. У вересні очікувалося прибуття роти артилеристів [34]. Чи прибули вони на цей термін, невідомо, тому що в грудні 1858 «на Павловському місці інших військ, крім військово-робітників», немає. Про це полковник А. А. Нат повідомляє у листі із приводу придбання кожухів для вартових, що виставлялися «для перешкодження доступу до батарей і заощадження матеріалів» [35].

1858-го р. були закінчені дев'ять порохових льохів і приміщення для лазарету на 40 ліжок (будинок № 60). Виконувався й ремонт шпитальних будиноків в Єнікале. Тривала будівля казематованого будинку № 61, призначеного для «військового начальника». Розпорядженням інспектора з інженерної частини починаються роботи з дослідження ґрунту, будівельних матеріалів, розвідці сировини для виробництва цементу й пошуків води. Для цих цілей виділяється 15 тисяч рублів. Камені з різних каменоломень випробовуються на опір роздавлюванню, на стійкість до заморожування й вивітрювання. В Єнікале влаштовується піч на 5000 цеглин для «дослідження різних типів глини». В Одесі на заводі Фалька замовлено «прилади для дослідження ґрунту в протоці на місцях будівлі фортів» [36].

1859 р. тривало будівництво казарм і кухонь у форту й пороховому льосі № 38. Розбирається пороховий льох № 5 і переноситься на місце, зазначене

Його Імператорською Високістю інспектором з інженерної частини великим князем Миколою Миколайовичем 1857 р. 1859-го р. побудовано 8 тимчасових кам'яних бараків з кухнями «для військ, призначених на грабарства». Восени на будівництво прибуває Віленський піхотний полк. Піхотинці приступають до виїмки рову й насипці горжевого валу для прикриття тилу берегових батарей. Одночасно почали грабарства й у головному форту, де копають рів по його південно-західній границі (фронт DE). Проводиться трасування правого й лівого люнетів, і тут теж приступають до виривання кріпосного рову й насипці обронного валу. У форту підрядник П. О. Бігун продовжує будівництво казарм, а військові будівельники починають зводити тут продовольчий магазин (на 4000 чвертей), і дев'ять порохових льохів. Починають будувати два порохових льохи (№ 23 і № 24) у лівому люнеті, потерну під бастіоном D, а в правому люнеті розпочате будівництво казарми № 56.

На берегових укріпленнях будують ще один пороховий льох (№ 10). Готуються умови для створення значних запасів пороху. Для артилерійського майна будується сарай. Прибула артилерійська рота зайнята озброєнням батарей. З 25 жовтня призначається перший начальник кріпосної артилерії — підполковник Добровольський.

На місці більші площі покриті розкопками, порита територія брудна й неприваблива, і генерал-ад'ютант Кауфман у червні 1859 р. розпоряджається про «розсадження» восени й наступною весною дерев навколо закінчених казарм «як поперед відкритої їхньої частини, так і за нею». Значні витрати сил на зведення кріпосної огорожі сповільнили перегороджування протоки. Морські роботи цього року склалися у виправлення частин загородження, що осіли за зиму. У протоку «викинуте» 723 куб. сажнів каменю, але загородження в довжину не збільшилося. У морі почали й роботи з дослідження дна на місці морських фортів, що передбачалися. Спроба буравлення шпар з обладнаного для цих цілей канонерського човна, була невдалою. Тому, обмежившись цією спробою, для майбутніх 1860 р. робіт підготували верстат для підйому буравів і обладнали кузню в пристані.

Чергове засідання «З'єднаного Комітету зі зміцнення берегів Чорного й Балтійського морів», що відбулося 1859 р., планує прискорення робіт у Керчі, «поки цей пункт не буде наведений у забезпечений стан» [37]. Зокрема планується будівництво тимчасових морських батарей (на 37 і 8 гармат) на місці задуманих Олександром II морських фортів. Складання проекту батарей «доручено генерал-ад'ютантові Тотлебену... при майбутньому відрядженні генерала Тотлебена у Керч восени цього року». У нас немає відомостей про це відрядження. Але відомо, що в жовтні 1859 р. генерал-ад'ютант Е. І. Тотлебен обіймає посаду директора Інженерного департаменту. З цього часу, користуючись глибокою довірою Олександра II, він фактично стає головним фортифікатором

Росії. У Керчі Е. І. Тотлебен приступає до реалізації бойового досвіду, накопиченого при обороні Севастополя.

Рішенням Комітету передбачається, що для прискорення 1860 р. робіт «за виключною неможливістю наймання достатнього числа вільних робочих людей необхідно знайти засіб призначити для цих робіт у допомогу до вільних робітників війська у розмірі до 1200 чоловік щоденних робітників, із платою їм по 25 копійок на день» [38].

1860 р. тривали роботи з будівлі казарм № 46 і № 49, кухонь із цистернами №№ 44, 47, 51 і 52. Будувалися ворота в куртині DE, провіантський магазин у форту (№ 54) і дев'ять порохових льохів. У правому люнеті будувалася казарма № 56. На берегових батареях досипався горжевий вал, будувався десятий пороховий льох і кухня із цистерною для води № 15. Тривала насипка валів по фронту DE, відривалися рови й насипалися вали на лівому і правому люнетах. Під валом лівого люнету закінчена будівля потерни. Розпочали насипку валів Проміжного укріплення (майбутньої Литовської батареї). Цього ж року почали й роботи на Ак-Бурунському укріпленні. Тут теж риють рів, насипають головний вал і будують дві потерни, які пізніше опиняться під цим валом. Одночасно будують і порохові льохи №№ 68, 69 і 70. На Ак-Буруні приступають до зведення офіцерського флігеля (№ 89). На еспланаді розпочаті роботи із пристрою полотна для тимчасової залізниці, призначеної для підвезення каменю на спорудження «гавані». Очевидно, нині існуючий кріпосний причал спочатку будувався як хвилелом для скромної дерев'яної пристані, побудованої у перші роки будівництва фортеці. Серед інших робіт припускають закінчити не пізніше 1 червня морське загородження, витративши на нього 350 тисяч рублів із запланованих на всі будівельні роботи з укріплення Керченської протоки 800 тисяч. Роботи із загородження 1860 р. передали «на особливих умовах» капітану Починському, «який запропонував виконати роботи зі зменшеної ціни, вигідної для скарбниці». Цього року «викинули» рекордну кількість каменю — 7 377 куб. сажнів, продовживши загородження ще на 700 сажнів. Загальна довжина кам'яної перешкоди перевищила три кілометри.

Тривали роботи з дослідження дна протоки. На місцях, визначених під морські форти, будують чотири бурові платформи. Як відзначає керівник робіт з дослідження ґрунту й будівельних матеріалів поручик Вейсенгофф, «з усіх робіт влаштування помостів становило особливі труднощі через мінливий плин у протоці, яка змушувала іноді перекидати якорі канонірського човна кілька разів у день». Основою кожної платформи служили 9 паль, забитих з канонерського човна за допомогою копра бабою вагою у 30 пудів, «до відмови» — на 3–4 аршини. На скріплених «схватками» палях улаштували настили, а над ними й навіси «для захисту робітників від спеки й дощу». Дві платформи розташовані були на місці морського форту № 2, що передбачалися до зведення

біля краю загородження на глибині у 20 футів. Буравлення з цих платформ у двох точках на глибину 10 м, показало, що під шаром м'якого мулу (від 3 до 10 футів) дно складене із шарів сірих, ясно-зелених, білих і жовтих глин. Вони відрізняються включеннями (пісок) і щільністю. Один із шарів (на глибині 6 м) характеризується як «біла, майже окам'яніла глина» [39]. Ближче до берега, «на обміліні близь Ак-Буруна», із платформи № 3 (південної) буравлення не виконувалося, тому що берег був розбитий бурєю в жовтні. Із четвертої платформи бур пройшов через 3 фути піску, і 3-го грудня 1860 р. роботи з дослідження ґрунту були припинені. А 14 січня 1861 р. сильним північно-східним вітром усі помости були знесені [40].

У вересні 1860 р. директор Інженерного департаменту генерал-ад'ютант Е. І. Тотлебен оглядає роботи, зроблені в споруджуваній фортеці. По завершенні інспектування «ним були зазначені ті начала, які повинні були служити підставою для складання остаточного проекту» [41].

Так пройшли перші чотири роки великого будівництва. Через шістнадцять років воно стане другим за міццю й значенням після Кронштадта, приморської фортецею Російської імперії. Добре «приспосована до місцевості», із численними казематами — укриттями для солдатів і припасів, з підземними ходами сполучення і кращим для свого часу озброєнням, — фортеця зустріне чергову Російсько-турецьку війну 1877 р. Не взявши участь у боях цієї війни, фортеця своєю безмовною присутністю обереже Крим, узбережжя Азовського моря й кубанські землі від можливої агресії.

1. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 7178. — Арк. 1.

2. Федосеев Н. Ф. Ещё раз о переправе через Боспор Киммерийский // Археология и история Боспора. — Керчь, 1999. — Вып. 3. — С. 61–99.

3. Дюбрюкс П. Описание развалин и следов городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Босфора Киммерийского, от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опук включительно, при Чёрном море // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одеса, 1858. — Т. 4. — С. 3–84.

4. Семёнов С. А., Кунин В. Э. Разведки на Керченском полуострове // Археология и история Боспора. — Керчь, 1962. — Вып. 2. — С. 257–262.

5. Шестаков С. А. К вопросу о локализации Боспорского города Гермисия // Археология и история Боспора. — Керчь, 1999. — Вып. 3. — С. 103–110.

6. Виноградов Ю. Из истории археологических раскопок на мысе Ак-Бурун под Керчью // Археологические вести. — 2001. — № 8. — С. 311–315.

7. Стародубцев В. М. Ак-Бурунский некрополь в документах инженерного департамента // Боспорский феномен. — СПб, 2005. — С. 112.

8. РДВІА. — Ф. 428. — Оп. 1. — Спр. 22876.

9. *Стародубцев В. М.* Укрепленный лагерь французов в Керчи // Восточная (Крымская) война 1853–1856 годов: Новые материалы и новое осмысление. — Симферополь, 2005. — Т. 1. — С. 67–71.

10. РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 5. — Спр. 109.

11. Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1859 год. — СПб, 1862. — Приложения. — С. 5.

12. РДВІА. — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 7178. — Арк. 1.

13. Там само. — Оп. 1. — Спр. 5075. — Арк. 2.

14. Русский биографический словарь. — Москва, 1896–1918.

15. РДВІА. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4615. — Арк. 1.

16. Там само. — Арк. 47.

17. Там само. — Арк. 2.

18. Там само. — Арк. 94.

19. *Яковлев В. В.* История крепостей. — М., 1995. — С. 125.

20. РДВІА. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4615. — Арк. 83.

21. Там само. — Оп. 18. — Спр. 105. — Арк. 1.

22. Там само. — Оп. 1. — Спр. 4615. — Арк. 93.

23. Там само. — Оп. 1. — Спр. 4616. — Арк. 47.

24. Там само. — Арк. 135.

25. Там само. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4860.

26. Там само. — Спр. 4616. — Арк. 19.

27. Там само. — Арк. 22.

28. Там само. — Арк. 3.

29. Там само. — Арк. 10.

30. Там само. — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 7178. — Арк. 8.

31. Там само. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4616. — Арк. 6.

32. Там само. — С. 32.

33. Там само. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4616. — Арк. 214.

34. Там само. — Арк. 51.

35. Там само. — Спр. 4896. — Арк. 1.

36. Там само. — Спр. 4616. — Арк. 11.

37. Там само. — Спр. 5049. — Арк. 1.

38. Там само. — Спр. 5052. — Арк. 8.

39. Там само. — Ф. 349. — Оп. 18. — Спр. 279.

40. Там само. — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 5401.

41. Там само. — Спр. 7178. — Арк. 14.